
ŞEYTAN KALESİ'NİN ANTİK DÖNEM BULUNTULARI

FINDS OF ANTIQUITY IN THE DEVIL'S FORTRESS

Sami PATACI*

Öz

Bu makalenin amacı, Kuzeydoğu Anadolu'nun bu az bilinen coğrafyasındaki bir savunma yapısının, İ.Ö. 5.-4. yüzyıllara ait küçük buluntuları, bilinen Ortaçağ buluntuları ile birlikte içerdiği bilgisini paylaşmaktır. Aslında bir Ortaçağ yapısı olan bu kale, mimari açıdan değilse bile küçük buluntular açısından Antik Dönem buluntularına sahiptir. Dahası bu buluntular, klasik arkeoloji konusuna giren seramik kültürünü bizlere hatırlatacak kadar ilginçtir. Batı Anadolu arkeolojisi açısından birkaç parça İ.Ö. 5.-4. yüzyıllar seramiğinin bir makalede vurgulanacak kadar önemi olmasa da Kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi açısından böyle bir durumun sıra dışı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Şeytan Kalesi dışında, 2013-2018 yılları arasında tarafımızca yapılan yüzey araştırmaları sırasında doğrudan klasik arkeolojiyi ilgilendiren hiçbir buluntuya rastlanılmamıştır. Şeytan Kalesi, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırındaki Ardahan'ın Çıldır ilçesinde, bu ilçeye bağlı Yıldırımtepe köyünün 1.5-2 km kuzeyinde yer almaktadır. Kale, kuzey, güney ve doğu yönlerinde Karaçay Vadisi ile çevrili oldukça dik ve kayalık bir yarımada üzerinde yer almaktadır. Şeytan Kalesi'nin ana burcu, merkezi bir şekilde arazinin batı kenarının zirvesine oturtulmuş ve bu merkezden iki kol halinde ayrılan kale duvar ve burçları yükseltinin sınırları boyunca ilerletilmiştir. Şeytan Kalesi'nin en dikkat çekici noktası, batı kenardaki ana burcun ve beden duvarlarının arazinin doğal yapısı ile birlikte oluşturduğu, kalenin hemen dışındaki üçgen formlu alandır. Ortaçağ askeri mimarisinde bilinen bir savunma sistemi (dirsekli koridor), burada iki burç arasındaki kale kapısının hemen dışına uygulanmıştır. Bu savunma yapılanmasının yanı sıra, kaleye yaklaştıkça arazi eğimi de artmaktadır. Kalenin içinde bir Ortaçağ şapeli, bu şapelin 23 m kuzeydoğusunda dairesel planlı bir sarnıç ve kalenin güneybatı surlarına bitişik olarak inşa edilmiş ve muhtemelen bir depo olarak kullanılan dikdörtgen planlı bir yapı vardır. Ayrıca, sarnıcın kuzey ve kuzeybatısında temel düzeyinde korunan bazı kalıntılar da gözlenmektedir. Buradaki kalıntıların işlevini anlamak için arkeolojik bir kazı gereklidir. Kaledeki seramik buluntular çoğunlukla Ortaçağ içlerine, İ.S. 10.-13. yüzyıllar arasına aittir. Ayrıca, 2017 yılı yüzey araştırmasında İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllara ait olması gereken seramik parçaları da tespit edilmiştir. Bu buluntular, Antik Dönemde de alanda bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Ancak böyle bir durumda dâhi, birkaç seramik parçası baz alınarak Ortaçağ öncesinde daha erken tarihli bir kalenin var olduğu sonucu, şu an için kesin olarak çıkarılamaz. Araştırılması gereken arkeolojik veriler esas olarak mimari bulgulardır. Kalede ve yakın çevresinde, herhangi bir antik yapıya ait mimari bir kalıntı henüz saptanamamıştır. Alanın kronolojisini anlamak için burada bir arkeolojik kazı yapılması gerekmektedir. Alanın Antik Dönemdeki vaziyeti ancak kapsamlı bir kazı çalışması sonucunda aydınlığa kavuşturulabilecektir.

Anahtar Sözcükler: Şeytan Kalesi, Kacıs Tsikhe, Tao-Klarceti, Ardahan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edeyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ardahan. samipataci@ardahan.edu.tr

Abstract

The Devil's Fortress is 1.5-2 km north of Yıldırımtepe village located in Çıldır district of Ardahan where is located northeastern Turkey. The Devil's Fortress is situated on a highly steep and rocky peninsula surrounded by Karaçay Valley in north, south and east directions. The bastions, masonry and other architectural details show that the fortress is a typical Medieval structure. The most remarkable point of the Devil's Fortress is the triangular area right out of the fortress, formed by the bastion in the west and the walls with the natural structure of the land. A defense system known in the medieval military architecture is brilliantly applied right out of the fortress gate. A bent entrance that is quite narrow and has a sharp angle is built in front of the gate. Apart from this defense structuring, the fact that the land slope increases as approaching to the fortress is another challenging factor for attacking forces. For these reasons, the triangular area in the west of the Devil's Fortress, which is the only area available to attacks can be called the devil's triangle where eve a strong army could be lost by making a humoristic reference to the name of the fortress. In the Medieval Period, the least harmful way to capture the Fortress must have been besieging it. Inside the fortress, there is a Medieval chapel, a circular planned-cistern 23 m northeast of this chapel and a rectangular planned structure built adjacent to the southwest fortification walls of the fortress and probably used as a storehouse. Furthermore, some ruins preserved at the foundation level are observed in the north and northwest of the cistern. In order to understand the function of the ruins here, an archeological excavation is required. The ceramic findings in the fortress mainly belong to the Medieval period. Besides, pottery fragments from the 5th and 4th centuries BC. were found during the field campaign in 2017. The ancient ceramics show that there was an activity in the territory before the first construction phase of the Devil's Fortress. However even in such a case, it cannot be asserted that an ancient fortress had existed at the same location before this Medieval Fortress by virtue of a few ceramic fragments. The essential archeological data needed to be researched is the architectural findings. No architectural findings belonging to an earlier ancient structure were detected on the ground level around the Devil's Fortress. An archaeological excavation is required to be carried out here in order to understand the chronology of the site.

Keywords: The Devil's Fortress, Kajis Tsikhe, Tao-Klarjeti, Ardahan.

Giriş

Şeytan Kalesi, Ardahan'ın Çıldır ilçe merkezinin kuzeydoğusunda yer alan ve eski adı Gürcüce *Rabat* (Rabati) olan Yıldırımtepe köyünün 1,5-2 km kadar kuzeyindedir. Gürcüceye Sami dil ailesinden kazandırılmış Rabat sözcüğü, Gürcü tarihçiliğinde genellikle “küçük yerleşim, kasaba, banliyö” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcüğün Gürcüceye, bağlamak, sağlamlaştırmak, kuvvet vermek gibi anlamlara gelen ve aynı zamanda sınır karakolu niteliğindeki müstahkem yapı ya da kale gibi anlamlarda kullanılan Arapça *Ribat* (رِبَات) kelimesinden kazandırılmış olması gerekir. 10. yüzyıl Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un “*De Administrando Imperio*”¹ adlı tarihi kaynağının “*Iberialıların Soy Ağacı ve Ardanoutzi Hakkında*” (Περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν Ἰβήρων καὶ τοῦ κάστρου Ἀρδανουτζίου) başlıklı bölümünde “Rabat” kelimesinin banliyö anlamında

1 Bu tarihi kaynağın orijinal adı Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν olup anlamı “[Benim] kendi oğlum Romanos için”dir.

kullanıldığı görülmektedir (Constantine Porphyrogenitus, 1967, 46/43. 216-217). Gürcü tarihçi ve filolog *S. Kaukhchishvili*, bu tarihi kaynaktaki Rabat adını, dükkanların, idari binaların ve diğer benzeri yapıların yer aldığı bir şehrin müstahkem bir parçası olarak izah eder (Kaukhchishvili, 1952, 274, 278. dipnot 1.). Çıldır'daki Şeytan Kalesi dışında, Iorami Köyü Kalesi Rabatı, Khikhadziri Kalesi Rabatı, Tbeti Kalesi Rabatı, Kaviani Köyü Kalesi Rabatı, Otalta Kalesi Rabatı ve Saghoreti Kalesi Rabatı gibi Rabat adına sahip bazı Gürcü yerleşimlerinin varlığı bilinmektedir.² Bu veriler doğrultusunda “Rabat” isminin bir kalenin yakınında kurulmuş küçük yerleşimler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarz yerleşimler muhtemelen askeri birlikler için erzak temin etmekteydi. Şeytan Kalesi yakınındaki Rabat köyü de bu amaçla kurulmuş olmalıdır.

Topografik Vaziyet ve Tarihçe

Şeytan Kalesi, Karaçay Vadisi'nde, Karaçay'ın kuzey, güney ve doğu yönlerinden çevrelediği oldukça sarp ve kayalık bir yarımada üzerinde konumlandırılmıştır (**Resim 1-2**) (Sinclair, 1987, 429-430). Kalede ilk inceleme yapan araştırmacı Gürcü tarihçi E. Takaishvili'dir. Kale üzerine gözlemlerini 1903 yılında yayımlayan araştırmacının bu eseri, günümüze kadar yapılan yayınlar arasında halen referans alınabilecek bir çalışmadır (Takaishvili, 1903; Takaishvili, 1909). Topografik vaziyetin, kalenin savunulmasında çok büyük bir avantaj sağladığı açıktır (Ababay, 1987, 165). Burçlar, duvar örgüsü ve diğer mimari detaylar kalenin tipik bir Ortaçağ yapısı olduğunu gösterir.³

Şeytan Kalesi, Türkçe'de Kal'a-ı Şeytan ya da İblis Kale (Kırzioğlu, 1953, 23, dipnot 8) olarak anılmasının dışında Gürcüce *Kacis Tsikhe* (კაცის ციხე)

2 Bu konuda görüşlerini tarafımla ayrıntılı bir şekilde paylaşan Sayın Lado Mirianashvili'ye teşekkürü bir borç bilirim.

3 Şeytan Kalesi'nin isim kökeni konusunda yerli araştırmacılar tarafından en çok dile getirilen öneri şöyledir: Sultan Alparslan bölgeyi ele geçirirken iki kale fetheder. Civardaki bir köyün adı eski Türkçede “şeytan” anlamına gelen Albız'dır. Bu köyün sakinleri buldukları yeri yangın sonucu kaybeder ve günümüz Şeytan Kalesi'nin yer aldığı mıntıkaya gelir. Kaleye eski yerleşimlerinin ismi olan Albız adını verirler. Albızlıların yanarak yok olan yerleşimlerinin günümüzde Çıldır Gölü'nün güney kıyısında yer alan Çanaksu (eski adı: Kamarvan/Gamaravan)'nun 3 km kadar güneydoğusundaki harabeler olduğu da ayrıca iddia edilir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 55.). Alvızlılar hakkındaki bu bilgilere referans olarak, Şadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali El-Hüseyini'ye ait olan “*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*” adlı tarihi kaynak gösterilir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 55 ve 58; Aktemur, 1998, 12; Gündoğdu, 2000, 73; Topaloğlu, 2006, 124). Ancak bu tarihi kaynaktaki Alvızlılardan ve Alvız ya da Şeytan adındaki bir kaleden aslında bahsedilmemektedir. Tarihi kaynağın referans alınan bölümünde, Sultan Alparslan'ın iki kaleyi fethettiğine ve kalelerden ilkinin fethi sırasında çıkan yangının bir yerleşime (memlekete) sıçrayarak burayı yok ettiğine değinilir (Şadruddin Ebu'l-Hasan Ali, 1999, 26). Hadiselerin geçtiği mıntika ise kesin bir dille açıklanmamıştır. Araştırmacılar bu kaynağı ya tam olarak inceleme imkanı bulamamışlar ya da tarihçi *F. Kırzioğlu*'nun Kars Tarihi adlı kitabındaki konuyla ilgili kişisel yorumundan etkilenmişlerdir (Kırzioğlu, 1953, 23, dipnot 8).

olarak bilinmekteydi (Patacı ve Oral Patacı, 2016, 173). Hem Gürcücede hem de Türkçede kaleye verilen isimlerin anlamı aynıdır (Patacı ve Oral Patacı 2016: 173). Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali'ye bakıldığında görülecektir ki Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah tarafından ele geçirilen ya da yok edilen beldeler ve kaleler Gürcülere ve Rumlara (yani Bizans'a) aitti (Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali 1999: 24-26). Tarihi kaynakta "Rum" ifadesi geçmektedir. Bu ifadeyle Bizans siyasi varlığı kastedilmiş olmalıdır. Tao-Klarceti ve Iberia Bölgeleri söz konusu olduğunda kültürel açıdan pek de Bizans varlığından söz etmek mümkün değildir. Varlığın siyasi ve askeri boyutta olması gerekir. Bunun yanında İ.S. 11. yüzyıl verilerine ilişkin çok daha kapsamlı bir araştırma yapılması şarttır. Özellikle Ardahan civarındaki kalelerin kullanım periyotları ve askeri güçler arasında el değiştirme süreçleri hakkında çok az veriye sahip olduğumuz ortadadır. Arkeolojik kazı eksikliği de işin bir başka boyutudur.

Şeytan Kalesi'nin yer aldığı bölge, dış tehditlere karşı oluşturulmak istenen son derece önemli bir savunma noktası olmalıydı. Ardahan'daki diğer Ortaçağ kalelerine bakıldığında, arazi şartlarının bu denli zorlayıcı olduğu başka bir kale yapısı yoktur. Buna karşın oldukça zorlu bir coğrafi noktada son derece sağlam ve görkemli bir kaleyi inşa edebilme başarısını göstermek, mimarlık tarihi açısından da övgüye değerdir. Kuzey, güney ve doğu yönlerindeki yüzlerce metrelik uçurumun varlığı, bu yönlerden kaleye ulaşılabilmesini mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle kalenin esas savunma yapılaşması, saldırıya müsait olan batı kenarda yoğunlaşmıştır (Çizim 1). Topografik özellikler açısından Şeytan Kalesi ile Rize-Çamlıhemşin, Fırtına Deresi Vadisi'nde yer alan ve ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen Zilkale (Yıldız, 2017, 133) benzer özelliklere sahiptir.

Mimari Özellikler

Şeytan Kalesi'nin ana burcu, merkezi bir şekilde arazinin batı kenarının zirvesine oturtulmuş ve bu merkezden iki kol halinde ayrılan kale duvar ve burçları yükseltinin sınırları boyunca ilerletilmiştir (**Resim 3-5**). Ana burcun üzerinde üçgen formda dışa doğru çıkıntı yapan tepe mazgalları sıralanmaktadır. Kalenin girişi, ana burcun güney kolunu oluşturan surdaki yarım yuvarlak planlı iki burç arasındadır. Bu girişte biri dış diğeri iç olmak üzere iki kapı yer alıyordu.

Şeytan Kalesi'nin en dikkat çekici noktası, batı kenardaki ana burcun ve beden duvarlarının arazinin doğal yapısı ile birlikte oluşturduğu, kalenin hemen dışındaki üçgen formlu alandır. Ortaçağ askeri mimarisinde bilinen bir savunma sistemi, burada iki burç arasındaki kale kapısının hemen dışına uygulanmıştır. Kapı önüne oldukça dar ve keskin açılı yani dirsekli bir koridor (giriş) inşa edilmiştir (**Resim 6**). Bu dirsekli koridora ait duvarların bir kısmı günümüzde halen korunmaktadır. Kale kapısının önüne bu duvarların örülmesinin nedeni, düşmanın kapıya bir

koçbaşı getirebilmesini engellemek ve hücum eden askerleri bu noktada toplayarak bir öldürme alanı oluşturmaktır. Asker kaybetmek istemeyen bir komutanın, kale kapısını kırabilmek için öncelikle girişin önündeki bu dirsekli koridoru yok etmesi gerekirdi. Kale beden duvarları ve burçlarına kıyasla bu ince duvarların tahrip edilmesi zor olmayacaktır; ancak kalenin karşısındaki sarp kayalık yamaçta mancınık ve benzeri silahları konuşlandırabilmek ve atış açısı yakalayabilmek de ayrı bir emek isteyecektir. Tepe mazgallarından alana doğru atılacak taş ve ok düşmana çok sayıda zayıt verdirecektir. Bu mazgallar günümüzde ana burcun ve kale girişini barındıran beden duvarının üzerinde korunabilmiştir. Burç ve beden duvarları tepelerinin fazlaca tahrip olması ve onarım izleri, en yoğun saldırıların bu noktalara yapıldığına dair bir işaret olmalıdır. Ayrıca, barış döneminde kapıya gelenlerin gözlemlenebilmesi yahut savaş döneminde kapıya saldıran düşmanın üzerine taş ve ok atılabilmesi için girişin üzerindeki duvara bir senkendaz⁴ yapılmıştır (**Resim 7**). Bu senkendazın çok daha büyük bir benzeri, Göle ilçesindeki Kalecik Kalesi'nin girişinde bulunmaktadır. Muhtemelen yine savunma amacıyla, kalenin iç ve dış kapısı arasındaki geçidin tavanına düşey bir kanal açılmıştır. Silindirik kanal, kalenin dış kapısının düşman tarafından kırılması halinde belki de burada bir yangın çıkarma maksadıyla tasarlanmış olmalıydı. Tüm bu savunma yapılaşmasının haricinde, kaleye yaklaştıkça arazi eğiminin artış göstermesi, saldırı kuvvetleri açısından bir başka zorlayıcı etkidir. Bu özellikleri sebebiyle Şeytan Kalesi'nin saldırmaya tek müsait olan batı kenarındaki üçgen alanın, kalenin ismine de esprili bir göndermede bulunarak, güçlü bir ordunun ortadan kaybolabileceği bir şeytan üçgeni olduğunu söyleyebiliriz.

Ortaçağ'da Şeytan Kalesi'ni ele geçirebilmenin en zararsız yolu, bu kaleyi kuşatma altına almak olmalıydı. Kalenin erzak temininin kesilebilmesi için öncelikle Rabat yerleşimini ele geçirmek gerekirdi. Kalenin kuzey ve doğu kenarlarından vadiye doğru inen olası gizli yolların da kontrol altına alınması önemlidir. Kalede araştırma yapan H. Gündoğdu, gizli su yollarının varlığından söz etmiştir (Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 63). Şeytan Kalesi, savunma avantajını ancak ateşli silahların kullanılmaya başlandığı Ortaçağ sonrasında kaybetmiş olmalıdır ki Osmanlılar 1578'de kaleyi ele geçirmişlerdir (Konukçu, 1999, 64-70; Gündoğdu ve Aktemur, 2001, 10).

Şeytan Kalesi duvarları Ortaçağ duvar örgücülüğü şartlarına göre sağlam tutulmaya çalışılmış; yerine göre büyük, orta ve küçük boyutlu taşlarla kireç harcı kullanılarak duvar örgüsü oluşturulmuştur. Kalenin duvarları incelendiğinde yer yer farklı tiplerde duvar örgüsü oluşturulduğu göze çarpmaktadır ki bu durum kalenin çeşitli evrelerde onarımdan geçtiği anlamına gelmektedir. Kalenin güney ve doğu kenarlarındaki surları, kuzeydeki sur sırasına oranla daha iyi korunmuştur (**Resim 8**).

4 Senkendaz: Kale duvarından dışa doğru çıkma yapan bir mazgal tipi.

Kalenin özellikle güney kenarı boyunca rahat bir şekilde gözlemlenebilen bu duvarın Ardahan'ın merkez ilçesindeki Kazan Kale'nin duvarları ile benzerlik gösterdiği kanaatindeyiz.

Kale içerisinde ayrıca bir Ortaçağ şapeli (**Resim 9; Çizim 2**), bu şapelin 23 m kadar kuzeydoğusunda yer alan yuvarlak planlı bir su sarnıcı (**Resim 10**) ve ayrıca kalenin güneybatı sur duvarına bitişik inşa edilmiş ve muhtemelen depo işlevinde kullanılmış dikdörtgen planlı bir yapı bulunmaktadır. Bu yapılar dışında, su sarnıcının kuzey ve kuzeybatısında kalan alanda, temel seviyesinde gözlemlenebilen farklı yapılara ait kalıntılar vardır (**Resim 11**). Buradaki mimari kalıntıların işlevini anlayabilmek için arkeolojik bir kazı yapılması gerekir. 9,30 x 6,70 m boyutlarındaki şapel, Ardahan'daki diğer Ortaçağ şapelleri gibi dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Doğu kısa kenarda içten yarım yuvarlak profil veren apsis, dıştan düz duvarla sınırlandırılmıştır. Bu tarz yapılarda duvar içi, harç ve moloz taşlar ile oluşturulmakta ancak duvar yüzeyleri düzgün kesme taşlarla örülmektedir. Bu uygulamanın çıkışı Geç Antik Dönem mimarlığı olup Gürcü ve Ermeni mimarlığında da kullanılmaktadır.

Seramik Buluntuları

2017 yılı arkeolojik yüzey araştırmamız sırasında Şeytan Kalesi içerisinde arazi üzerinde gözlemlediğimiz çanak çömlekler genel olarak Ortaçağ'a aittir (Patacı ve Oral Patacı, 2019, 114-116). Bu örnekler 10.-13. yüzyıllar arasına tarihlenmelidir. Kalede iki kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Bu kaçak kazı çukurlarından ilki, kale içerisinde, ana burcun 37 m kadar kuzeydoğusunda, yuvarlak planlı su sarnıcının ise 43 m kadar batısında tespit edilmiştir. Bu kaçak kazı çukurunun atım toprağı üzerinde gözlemlediğimiz çanak çömleklerden bazılarının İ.Ö. 5. yüzyıla (**Resim 12**), bir tanesinin ise İ.Ö. 4. yüzyıla, belki de bu yüzyılın sonlarına ait olduğu düşüncesindeyiz (**Resim 13**). Bu seramik parçası daha çok Batı Anadolu'da görmeye aşina olduğumuz ince cidarlı, siyah parlak firnisli ve birbirine paralel yatay yivlerle gövdesi bezeli Hellenistik Dönem seramiklerini anımsatmaktadır. Ardahan'da ve yakın çevresinde bu tipte seramiklere rastlanılmamaktadır. Diğer kaçak kazı çukuru, kalenin doğu surunun hemen iç kısmında, su sarnıcının 32-33 m kadar doğusundadır. Buradaki buluntular Ortaçağ seramiklerinden oluşmaktadır. Önceki yıllarda yapılmış bir araştırmadan, yine kale içerisinde Tunç Çağı çanak çömlekleri tespit edildiği bilinmektedir (Topaloğlu, 2006, 123-124). Çanak çömlek parçaları, Ortaçağ'a ait kale yapısından önce de burada bir aktivite olduğuna işaret etmektedir. Ancak böyle bir durumda dahi Şeytan Kalesi'nin inşasından önce aynı noktada bir savunma yapısının varlığını, şu an için, birkaç parça çanak çömlekten yola çıkarak kesin bir dille ileri süremeyiz. Bu konudaki asıl bakılması gereken arkeolojik veri, mimari buluntulardır. Arkeolojik alanın önceki dönemlerine ilişkin olası tespitler ancak bölgede yapılacak

bir kazı ile belirlenebilecektir.

Sonuç

Şeytan Kalesi'nin ana savunma yapılaşması, arkeolojik alanın batı kenarındadır. Buradaki beden duvarlarında ve burçlarda acilen restorasyon ve konservasyon çalışmalarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Son yıllarda duvarlardaki tahribatın ne yazık ki genişlediği açıkça fark edilmektedir. Bir restorasyon ve konservasyon projesinin gerçekleştirilmemesi durumunda, beden duvarları ve burçların yıkılma riski vardır. Bölgenin kış koşulları da kalenin tahrip olmasında etkindir. Özellikle buzlanma, duvarlarda zaman içerisinde çatlaklar yaratmıştır ve bu çatlaklar da duvar örgüsünde dökülmelere neden olmuştur.

Kaleye daha rahat ulaşılabilmesi için alt yapı çalışmaları ve restorasyon ve konservasyon faaliyetleri dışında elbette Şeytan Kalesi'nde arkeolojik bir kazısının yapılması gerekmektedir. Buradaki kaçak kazılar arkeolojik alanı tahrip etmektedir. Özellikle su sarnıcının kuzeyindeki ve doğusundaki daha alt seviyedeki alanlarda bir kazı yapılması olumlu olacaktır. Bu alanlarda arazi seviyesinde bazı kare ve dikdörtgen planlı yapılar araştırma ekibimizce tespit edilmiştir ve bu yapıların tarihi ve işlevi belli değildir. Kapsamlı bir çalışma kaleyi hangi kültürlerin hangi zaman dilimlerinde sırasıyla kullandığını kesin olarak belirleyebilecektir. Çözülmesi gereken bir diğer husus, toprak altında Ortaçağ öncesine dair bir mimari kalıntının olup olmadığıdır.

İ.Ö. 4. yüzyılın sonlarına ait olabileceğini düşündüğümüz ince cidarlı, siyah firnisli ve yiv bezemeli açık kap parçası (**Resim 13**) Doğu Anadolu'dan ziyade Batı Anadolu'da görülebilecek kapları bizlere anımsatmaktadır. Böylesi bir buluntu, Ardahan ve Kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi adına oldukça ilginç olmalıdır. Görünen o ki, Şeytan Kalesi'nde arkeolojik bir kazı yapılması halinde, Ortaçağ adına doyurucu verileri elde edebilmenin dışında, belki de şaşırtıcı Antik Dönem buluntuları da ortaya çıkarılabilecektir. Ardahan ili 2013-2018 yüzey araştırmalarında doğrudan klasik arkeolojiyi ilgilendiren hiçbir arkeolojik buluntu tespit edilememiştir. Bu durum Kars, Ardahan ve Artvin gibi Transkafkasya sınırındaki illerimiz için gayet normaldir. Bölgenin arkeolojisi, Demir Çağı kültürleri adına ne tam olarak Transkafkasya arkeolojisi ile ne de Anadolu Arkeolojisi ile uyumlu olup daha çok yerel ve içe kapanık özellikler sergilemektedir. Özellikle Ardahan'da, Doğu Anadolu ve Transkafkasya ile paralellik gösteren tek dönem Tunç Çağıdır. Bir Erken Tunç Çağı kültürü olan Kura-Aras Kültürüne ait buluntu sayısı Ardahan'ın merkez ilçesinde oldukça fazladır. Onun dışında il genelinde Demir Çağı ve sonrasına ait veriler daha çok yerel karakterlidir; Hanak-Ortakent'te tespit edilmiş bir Urartu yazıtı dışında da Urartular ile ilgili doğrudan bir kalıntı ve buluntu yoktur. Bu yazıt ise Urartu'nun burada kültürel açıdan yayıldığını değil, bölgenin ürünlerinin krallıkça yağmalandığını ve bölge

halkının Bianili Ülkesi için köleleştirildiğini vurgulamaktadır. Bölgenin Ortaçağ'ına baktığımızda mimari açıdan Bizans'tan bağımsız olan, Gürcü ve Ermeni kültürlerinin izlerinin Kars, Ardahan ve Artvin'de görüldüğünü belirtmek gerekir. Bu farklılık daha çok dini mimaride kendini göstermektedir. Sonuç olarak, erken dönemlerden Ortaçağ'a varıncaya kadar yer aldığı coğrafyanın daha çok yerel özelliklerini ön plana çıkaran buluntulara sahip Ardahan'da, Şeytan Kalesi gibi bir Ortaçağ yapısı içerisinde, İ.Ö. 5.-4. yüzyıllara ait bazı seramik buluntularının olması ve bu buluntuların da muhtemelen Anadolu'nun batısında bilinen örneklerle paralel özelliklere sahip olması, başlı başına yeni ve alışılmadık bir veridir. Aynı zamanda Ardahan'daki en az veriye sahip Arkeolojik evrenin bu yüzyıllara ait olduğunu belirtmek de gerekir. Ardahan için Eskiçağ Arkeolojisi denildiğinde daha çok Tunç Çağları ve Erken Demir Çağı buluntuları akla gelmektedir. İleriki yıllarda Şeytan Kalesi'nde yapılacak olası bir arkeolojik kazının, bu yeni durumun göz ardı edilmeyerek düzenlenmesi gerekir. Daha önceki çalışmalarda Şeytan Kalesi içerisinde Tunç Çağı seramikleri ile karşılaşıldığından makalede bahsetmiştik. Bu çanak çömlek buluntuları Doğu Anadolu Tunç Çağı çanak çömlek kültürleri ile hemen hemen aynı karaktere sahip olup Protohistorya ve Ön Asya arkeolojisi konusuna girmektedir. Kalenin bir Ortaçağ buluntusu olduğu halihazırda bilinmekte ve sanat tarihçiliği açısından bir öneme sahip olduğu da aşikardır. Ancak, buradaki İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıl seramiklerinin Klasik Arkeoloji açısından ne anlam ifade ettiğini belirleyebilmenin de gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ababay, F. (1987). *Çıldır Tarihi*, Ankara.

Aktemur, A.M. (1998). “Çıldır ’da Şeytan Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 12-21.

Constantine, P. (1967). *De Administrando Imperio*. Moravcsik, GY. (Ed.), R.J.H. Jenkins (Çeviren), Dumbarton Oaks.

Gündoğdu, H. (2000). *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara.

Gündoğdu, H. ve Aktemur (2001). A.M., *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*, T.C. Çıldır Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Ankara.

Kaukhchishvili, S. (1952). *Georgica*. Vol. 4.2. Tbilisi.

Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*, I. Cilt, İstanbul.

Konukçu, E. (1999). *Ardahan Tarihi*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, No: 2, Ankara.

Patacı, S. ve Oral Patacı, Ö. (2016). “Medieval Fortresses and Towers in Ardahan (Artaani)”, *Abstracts of Papers, 4th International Conference: Tao-Klarjeti*, Tbilisi, 172-175.

Patacı, S. ve Oral Patacı, Ö. (2019). “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 95-123

Sinclair, A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Cilt I, Londra.

Şadrudin Ebul-Hasan Ali ibn Nâşır ibn Ali El-Hüseyini, *Ahbârü ’d-Devleti ’s-Selçukiyye*, (1999). Necati Lügal (Çeviren), TTK Yayınları, Ankara.

Takaishvili, E. (1909). “Христианские памятники, (Экскурсия 1902 года)”, *Материалы по археол. Кавказа, собран. экспед. Имп. Моск. археол. о-ва. Вып. 12*, 84-117.

Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

Yıldız, S. (2017). “Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 53, 123-135.

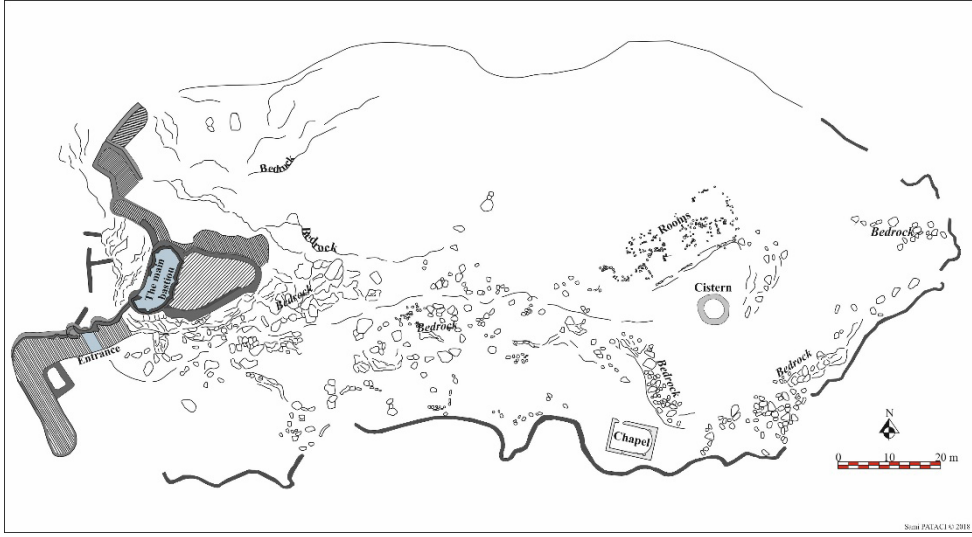
RESİMLER

Resim 1. Şeytan Kalesi'nin güneyden görünümü.

Resim 2. Şeytan Kalesi'nin güneyden görünümü.

Çizim 1. Şeytan Kalesi planı.

Resim 3. Şeytan Kalesi'nin güneybatıdan görünümü.

Resim 4. Şeytan Kalesi'nin havadan görünümü.

Resim 5. Şeytan Kalesi'nin batı bölümünün havadan görünümü.

Resim 6. Şeytan Kalesi'ne girişin sağlandığı ana savunma alanı.

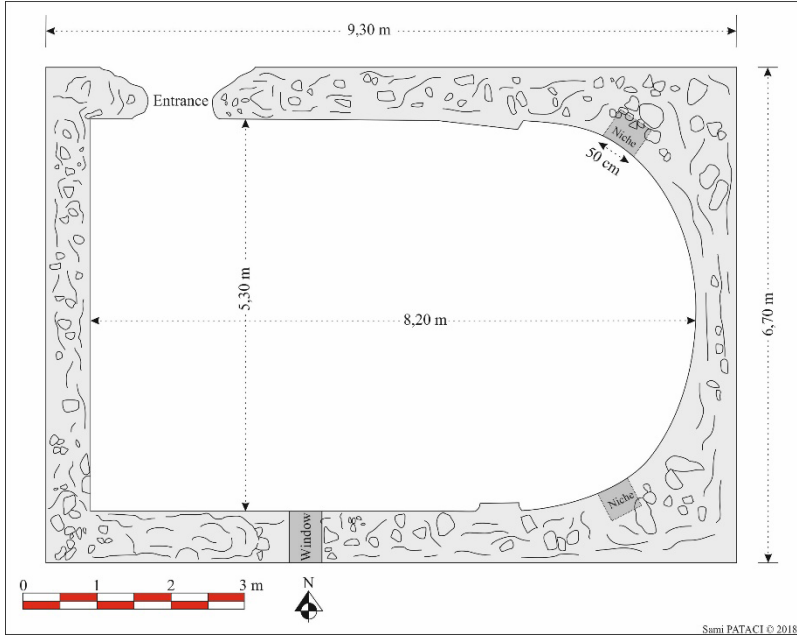
Resim 7. Şeytan Kalesi girişinin üzerindeki senkendaz.

Resim 8. Şeytan Kalesi'nin güney suru.

Resim 9. Şeytan Kalesi'ndeki şapelin kuzeyden görünümü.

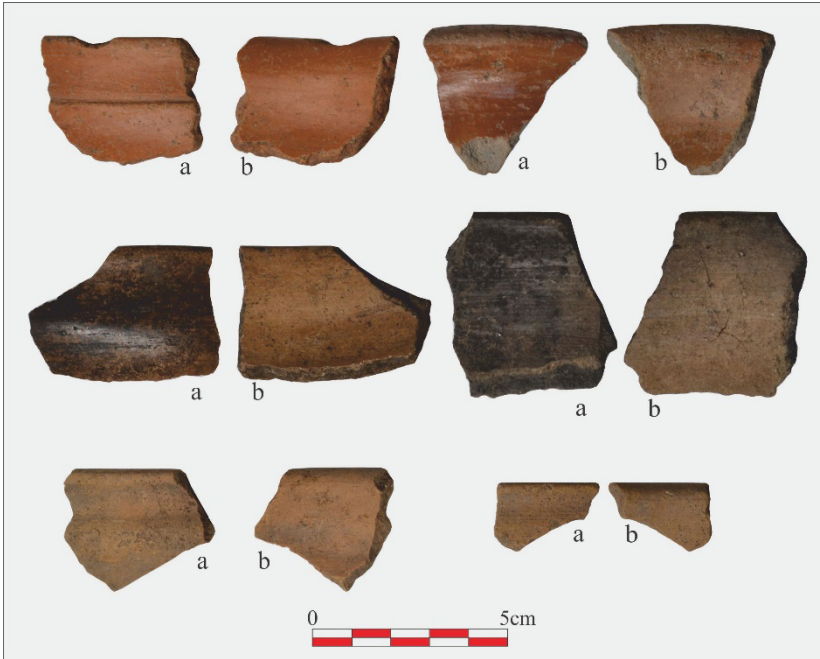
Çizim 2. Şeytan Kalesi şapelinin planı.

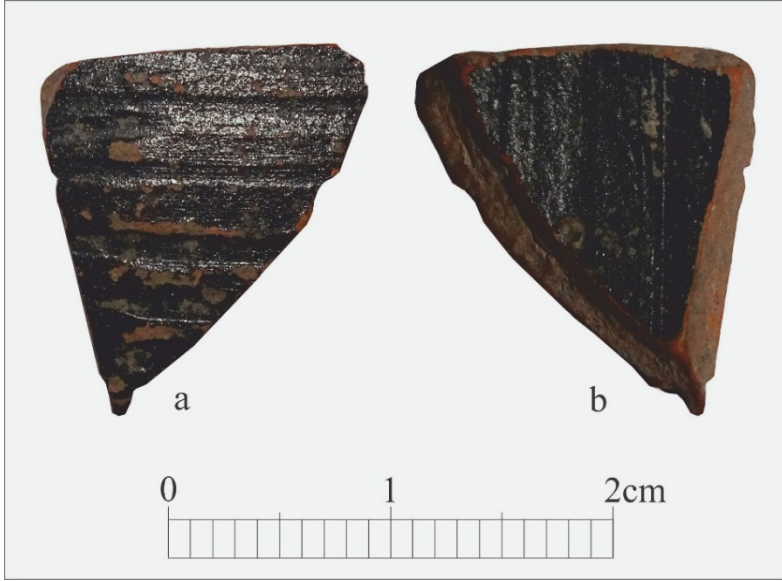
Resim 10. Şeytan Kalesi içerisindeki sarnıç ve şapel.

Resim 11. Şeytan Kalesi sarnıcının kuzeyindeki kalıntıların hava fotoğrafı.

Resim 12. Şeytan Kalesi seramik buluntuları.

Resim 13. Şeytan Kalesi'nden İ.Ö. 4. yüzyıla ait olması gereken bir seramik parçası.